

SNJEŽANA BUZOV
(Sarajevo)

VLASI U BOSANSKOM SANDŽAKU I ISLAMIZACIJA

1. Pravni položaj Vlaha u Osmanskom Carstvu

Do pravnog reguliranja statusa Vlaha u Osmanskom Carstvu dolaziće je neposredno po osvojenju onih krajeva u kojima su Vlasi živjeli. O tome svjedoče brojni vlaški kanuni kao što su: kanuni o Vlasima hercegovačkog sandžaka iz 1477. godine, o Vlasima oblasti Pavlovića iz 1485. godine, o Vlasima Kraljeve zemlje iz 1489. godine, ili, još ranije vlaški kanuni za braničevske Vlahe iz 1467/68. godine, za smederevske Vlahe iz 1467. godine, zatim kanuni za braničevske i vidinske Vlahe iz 1501. godine, itd. Uzgred, svi nabrojani i još neki drugi vlaški kanuni su objavljeni.¹ Vlaški kanuni, dakle, nastaju istovremeno sa prvim zakonima koji su se odnosili na osvojene krajeve i spadaju u najstarije spomenike osmanskog zakonodavstva. Osnovu za pravno reguliranje, odnosno sadržaj pravnih odredbi koje se odnose na Vlahe čini zatečeni običaj ('urfu-l-balad), a ne pravni položaj postojećih skupina sličnih Vlasima, kao što su, na primjer Juruci. Običaj u Osmanskom Carstvu, međutim, nije dostigao onu stvaralačku ulogu koju je imao u periodu izgradnje islamskog pravnog sistema. Vlaški kanuni u suštini reguliraju one odnose koji spadaju u poresko pravo, što je i inače domen kanuna, pored ratnog i zemljišnog prava. Međutim, treba reći da se vlaški kanuni, kao zakoni koji reguliraju položaj kršćana također zasnivaju na šerijatu, ili tačnije na islamskom pravu² koje poznaje čak i slučaj potpunog oslobađanja od džizje, kao i poseban način oporezovanja pojedinih kršćanskih naroda.³ Radi se o tome da islamsko pravo daje mogućnost za posebno oporezo-

1. Bojanić, Dušanka: "Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI vijeka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast". Istorijski institut, *Zbornik za istočnjačku, istorijsku i književnu gradnju*, Knjiga 2. Beograd, 1974, 177 p.

Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zvornički, kliški, crnogorski skadarski sandžak. Orijentalni institut, Sarajevo, 1957, 211 p. Hadžibegić, Hamid: "Kanun-nama sultana Sulejmana Zakonodavca". *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, 1950, str. 295-381.

2. Ovdje smo koristili termin islamsko pravo, u značenju u kojem se kod nas tradicionalno koristi termin *šerijatsko pravo*.

3. Pitanje položaja kršćana je opširno zastupljeno u djelima istaknutih pravnika, predstavnika pojedinih pravnih škola u islamu. Najistaknutiji učenik Abu Hanife, Abu Jusuf u poznatom djelu "Kitābu-l-harādž", govori o onima koji su obavezni plaćati džizju, gdje ističe da su od toga izuzeti kršćani Benu Taglib i stanovnici Nedžrana. Također je jedno poglavlje posvetio samim kršćanima Benu Taglib i stanju drugih nemuslimana i postupanju prema njima. Za potrebe ove studije korišten je turski prevod Abu Jusufovog djela: Kadi Ebu Jusuf, *Kitābu'l-harac*,. Čeviren Ali ozek. Istanbul Universitesi, İktisat Fakültesi, Istanbul, 1970, 343 p.

vanje kršćana i samo tim su vlaški kanuni u saglasnosti sa islamskim pravom. Međutim, konkretni propisi koji su u njima sadržani izražavaju običaj. Treba reći da riječ običaj ('urf, 'adet), u islamskom pravu ima vrijednost termina, što naročito dolazi do izražaja u Osmanskom Carstvu koje je u svoje pravne odredbe uvodilo pravnu praksu balkanskih država kategorizirajući je kao običaj iako se u stvari radi o odredbama pisanog prava. Običajno pravo je u takvim odredbama vidljivo samo u trgovima (npr. kolektivna svojina). Njime su, kada su Vlasi u pitanju, uređivani odnosi unutar vlaških zajednica.

Cjelokupno stanovništvo Osmanskog Carstva može se podijeliti u dvije osnovne kategorije: one koji su obavezu prema državi izmirivali vojnom službom (asker) i one koji su omogućivali da taj vojnički sistem funkcioniše. I stanovništvo novoosvojenih krajeva, također je, odmah po osvojenju, potpadalo pod jednu od ovih kategorija što je omogućavalo najbržu moguću konsolidaciju vlasti. Međutim, ova podjela se ne može poistovjećivati sa podjelom na kršćane i muslimane. Gdje u ovakvoj podjeli stoje Vlasi i drugi kršćani koji ili uopće nisu plaćali rajinske pristojbe (vojnici i martolosi) ili su ih plaćali u umanjenom iznosu (derbendžije, sokolari, šahindžije itd.)? Jedino što je zajedničko ovim tri ma skupinama jeste kršćanstvo, a i to u prvo vrijeme osmanske vlasti. Međutim, kršćanstvo svih spomenutih skupina nije od presudne važnosti za njihov položaj, jer se on prelaskom na islam nije mijenjao. Položaj ovih skupina je izmijenjen tek njihovim ukidanjem nakon mohačke bitke, ali o tome će biti riječi nešto kasnije.

U vlaškim kanunima, koji su, kao i kanuni općenito, izdavani po teritorijalnom principu govori se o drugačijoj vrsti muafiyet-a nego kada su u pitanju (polu) vojnički redovi i skupine koje obavljaju poluvojničke službe. Naime, prema tim zakonima Vlasi ne plaćaju rajinskih poreza niti vanrednih nameta, što se redovito ističe u prvim odredbama. Međutim, u narednim odredbama precizira se što je to što Vlasi umjesto toga daju (filurija, paušalna naturalna davanja, vojnička služba). Dakle, ovdje se ne govori o onoj vrsti muafiyet-a kakva je prisutna kod njihovih starješina, zatim kod vojnika i martolosa. Vlasi u odnosu na državu nisu bili oslobođeni nego su njihove poreske obaveze regulirane običajem, a ne na osnovu šerijatskog prava onako kako je ono primjenjivano u Osmanskom Carstvu, na osnovu kojeg bi oni kao kršćani bili dužni davati glavarinu i ostale poreze. U vezi sa ovim zaključkom indikativno je i to što i pravna literatura Osmanskog Carstva ne spominje Vlahe kao oslobođene,⁴ a redovno navodi vojnike, martolose, derbendžije, sokolare i ostale. Također, i Braničevski defter,⁵ koji je organiziran tako da se i u fihristu i u samom popisu

4. Poznata Ali Čauševa rasprava o timarskoj organizaciji (v. Hadžibegić H.: "Rasprava Ali Čauša iz Sofije o timarskoj organizaciji u XVII stoljeću". *Glasnik Zemaljskog instituta u Sarajevu*, Nova serija, Društvene nauke, sv. II. Sarajevo, 1947. pp. 139-205.) ne spominje Vlahe, kao ni mlađa literatura, pravna literatura s kraja 19. i početka 20. st.

5. "Braničevski defter. Poimenični popis pokrajine Braničevo iz 1467. godine". Priredio Momčilo Stojaković. Istorijski institut, *Zbornik za istočnjačku istorijsku i književnu građu*, Knj. 3. Beograd 1987. 305 p.+2 karte +CXLVI faks.

zasebno navode sokolari, jastrebari, martolosi i ostali kršćani oslobođeni od poreza, Vlahe ne tretira kao oslobođene iako je njihov poseban položaj vidljiv u samom popisu.

Za razliku od samog vlašskog stanovništva, njihove starješine, knezovi i primićuri, po svom položaju mogu se porediti sa vojnicima i martolosima. Dok je, s jedne strane, položaj vlašskog stanovništva uporediv sa položajem rajinskog stanovništva (čak se u nekim popisima nazivaju eflāk reayasi) jer ono snabdijeva državu prihodima, s druge strane položaj njihovih starješina, zatim vojnika i martolosa je uporediv sa položajem askera. Za vlaške starješine Ali Čauš kaže slijedeće: "Oni su prilikom osvojenja primili državnu službu u pokrajinama i koliko je sela dato svakom pojedinom, oni su za stanovnike tih sela kao njihove starješine ("kahyalar") .. od ubiranja državnih prihoda ("Mal-i miri") i kod nekih ratnih snabdijevanja oni pomažu i služe, te saopštavaju i dostavljaju raji ono što se naredi. Štaviše, ako neko od raje iz sela, koja potpadaju pod njihovom upravu, pobjegnu u neprijateljsku ili drugu zemlju, oni su dužni da ih povrate na svoja mjesta".⁶ Naravno, i pored značajnog stupnja autonomnosti, vlaške zemlje nisu bile neka posebna teritorija iako su upravo u bosanskom sandžaku neke nahije bile isključivo vlaške. Vlasi su redovito bili u sultanskom ili hasu sandžakbega, a samo iznimno u okviru timara, odnosno zeameta o čemu će kasnije biti riječi. Onu posredničku ulogu između centralne vlasti i (običnog) stanovništva koju je u timarsko-spahijskom sistemu imao spahija među vlaškim stanovništvom vršio je knez. Proizilazi da ovakav položaj Vlaha nije ugrožavao ni teritorijalno jedinstvo Carstva, iako su se Vlasi često nalazili upravo u graničnim područjima. Vlasi se jesu odmetali od sultanove vlasti tako što su prelazili na teritorije drugih država i to je s vremenom postalo uobičajeno. Za područja naseljena Vlasima prof Đurđev je u poznatoj studiji *O vojnicima* rekao slijedeće: "Spahija tu nije bio potreban ni radi privrede (od koje ne bi imao velike koristi), niti radi očuvanja vlasti, pa ni radi sakupljanja poreza, pa čak niti vojničke službe".⁷

Vlaška filurija je u početku i u istočnim krajevima zaista bila porez od kuće.⁸ Međutim, već od prvih bosanskih destera vidimo da je ona lični porez jer se redovito popisuju i neoženjeni koji daju umanjen iznos. U 16. stoljeću, kada dolazi do teritorijalizacije Vlaha, i oni se kao i ogromna većina ostalog seoskog stanovništva, nalaze na baštinama pa su tako i oporezovani, dakle po baštinama. Filurija je također zamjena za sva davanja, i za džizju i ostale poreze i ona je redovito prihod sultanovog ili pak sandžakbegovog hasa. Čak i Vlasi na vakufskim dobrima filuriju daju sultanu, a samo ušrinski porezi su vakufski prihod.

6. Hadžibegić, H. : Navedeno izdanje rasprave Ali Čauša, p. 191.

7. Đurđev, Branislav : "O vojnicima". *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Nova serija, Društvene nauke, sv II. Sarajevo, 1947, p. 123.

8. Pod porezom od kuće može se jedino podrazumijevati jedan jedini porez od kuće, bez obzira koliko ona odraslih muških članova imala.

Zanimljivo je da je takva filurija u popisnim defteima bosanskog sandžaka iz 1570. i 1604. godine tri, pa i tri i pol puta manja od prosječnog iznosa filurija u to vrijeme u bosanskom sandžaku. Ovakvu filuriju ne možemo smatrati zamjenom za sve poreze, nego bismo prije mogli reći da je ona ustvari pandan džiziji.

Analizom iznosa filurije na različitim teritorijama i u različitom vremenu, kao i ostalih obaveza Vlaha, u uporedbi sa položajem raje njihov položaj može se različito ocijeniti. Međutim, ako se služimo terminima iz osmanskog zakonodavstva, za Vlahe ne možemo reći ni da su bili povlašteno niti oslobođeno stanovništvo. Iako se riječ muaf-muafiyet koristi u vlaškim kanunima tu se ne radi ni o djelomičnom ni o potpunom oslobađanju od poreza, nego o isključenju šerijatskih i običajnih⁹ poreza i uvođenju običaja, odnosno zatečene pravne prakse. Ako bismo slobodnije uporedili vlaške dažbine navedene u kanunima sa rajinskim mogli bismo reći da je sama filurija zamjena za harač (u izvornom značenju), da su paušalne prirodne dažbine zamjena za ušur, a davanje ljudi za pohode moglo bi se uporediti sa radnom rentom (kuluk, čerahluk)¹⁰. Dakle, Vlasi nisu bili oslobođeni od svih davanja kao njihove starješine i pripadnici poluvojničkih redova (vojnuci, martolosi), niti su bili djelimično oslobođeni kao što je to kasnije slučaj sa rajom koja je vršila obezbjeđenje puteva na opasnim mjestima (derbendžije) i tako sve više preuzimala ovu poluvojničku službu koju su inače vršili vojnuci. Ovo djelimično oslobađanje, odnosno umanjivanje poreza, koje se odnosilo na derbendžijsku raju samo je korekcija osnovnog statusa, pa se tako odnosilo i na Vlahe koji su obavljali tu službu.

2) O ukidanju posebnog statusa Vlaha

Poseban pravni status Vlaha i poluvojničkih redova ukinut je kao što je poznato, nakon mohačke bitke (1526). Vijesti o sankcioniranju ove odluke nalazimo u popisima rumelijskih sandžaka u nešto dužem periodu (Bosna 1528-30., Smederevo 1536., itd.). Iako se ova odluka u prvo vrijeme provodi striktno i doslovno prevođenjem svih Vlaha, martolosa i vojnika u raju, s tim što je starješinski sloj dobio timare i prešao u red spahija, ne bi se moglo izričito tvrditi da je upravo to bio cilj ovakve odluke.

Osmanska država se u periodu osvajanja i konsolidacije vlasti na Balkanu u svemu, pa i u zakonodavstvu, ponašala vrlo praktično. Brojne tekovine toga perioda (do prvih decenija 16. st.) u zakonodavstvu Osmanskog Carstva, naročito oni propisi koji reguliraju zemljišne odnose, položaj zavisnog stanovništva, poresko pravo, a preuzeti su iz pravne prakse osvojenih država, zadržale su se trajno. Također, možemo kazati da je u ovom periodu nastalo jezgro onog korpusa u osmanskom pravnom sistemu koji se naziva örf-i smānī.

9. Ovdje se ne misli na lokalne običajne poreze nego na običajne poreze na nivou Carstva-tekālif-i örfiyye.

10. Termin renta ovdje nema ono značenje koje ima u evropskim feudalnim društvima.

Krupniji zahvati u osmanskome zakonodavstvu, koji karakteriziraju vrijeme Sulejmana Zakonodavca (1520-66.), posljedica su sveukupne situacije u Carstvu, ne samo u njegovom rumelijskom dijelu. Carstvo se u svom rumelijskom dijelu sasvim stabiliziralo i ojačalo vojničku silu kao pretpostavku daljih osvajanja. Balkanske države su već odavno pale, a u 16. st. je sasvim otklonjena opasnost od pretenzija okolnih kršćanskih država i njihovog otpora ovakvom stanju stvari. Dok je u periodu osvajanja Balkana, naročito u periodima unutrašnjih kriza i kriza i ratova na istočnim granicama (borbe za prijesto početkom 15. st. , unutrašnje bune, podvrgavanje osmanskoj vlasti anadolskih emirata, borbe sa državom Akkoyunlu, Mamlucima, Safavidima) osmanska vlast trebala podršku svake vrste među balkanskim vazalima i svim činiocima koji su mogli biti od pomoći, sada Osmanlije na Balkanu ne traže ništa više od lojalnosti koju su mogli postići bez posebnih ustupaka. Ako bi ovakvim razlozima objasnili ukidanje posebnog položaja Vlaha i poluvojničkih organizacija na Balkanu time bi bila dovedena u pitanje pojašnjenja tog statusa koja su ranije data, naročito kada su u pitanju Vlasi. Naime, ako su Vlasi snabdijevali državu prihodima u skladu sa svojim načinom privređivanja, koji pored toga što nisu bili mali, nisu ovisili o varljivim uvjetima poljoprivredne proizvodnje ili pak ratnog sanja, i ako su vojnuci i martolosi i dalje vršili službe potrebne Carsvu, onda se njihov poseban pravni položaj ne može smatrati ustupkom.

Prije nego pređemo na objašnjenje promjena koje su nastale tokom vremena među vlaškim stanovništvom, kao i poluvojničkim redovima koje su također bile uvjetovane stabilizacijom osmanske vlasti na Balkanu, treba nešto reći i o ukupnoj situaciji u Carstvu i u njegovom ustrojstvu kao o rezultatu širenja istočnih granica i stabilizaciji vlasti u tom dijelu Carstva. Osvajanjem brojnih muslimanskih država Carstvo je postiglo i jednu teritorijalnu ravnotežu evropskog i azijsko-afričkog dijela koji je u pojedinim periodima bio znatno nestabilniji od evropskog. Također, sultan je dobio titulu halife, a jačanjem uloge carigradskog muftije-šejhulislama u pravnom sistemu carstva, pored pravno-praktične komponente, jača i teorijska komponenta prava. Logična posljedica ovakvog toka događaja je potreba usavršavanja i prečišćavanja i dotadašnjeg zakonodavstva i novi zamah zakonodavstva. Rekli smo da su mnoge tekovine dotadašnjeg zakonodavstva zasnovane na običajima definitivno zaživjele u osmanskome pravnom sistemu. Međutim, kako znamo, odredbe koje su regulirale poseban pravni položaj Vlaha i poluvojničkih redova nisu preživjele.

Što je zapravo ovim ukinuto? Ukinuta je mogućnost a priori primjene posebnog pravnog statusa na svaku vlašku zajednicu i svugdje, na svakog pripadnika poluvojničkog reda i svugdje, jer oni uslovi pod kojima su oni uživali poseban status nisu opstali svugdje u jednakoj mjeri. Kako su oni (i Vlasi, i vojnuci, i martolosi) ipak u nekim krajevima i opstali vidi se iz ponovnog dodjeljivanja ili pak zadržavanja posebnog pravnog statusa na pojedinim teritorijama ili za pojedine poluvojničke službe, o čemu svjedoče popisni defteri, a sačuvane su i odredbe kojima se Vlasima vraća status filuridžije. Sa gledišta prava ostav-

ljanje ovih zakona i time njihove primjene na svaku skupinu Vlaha, vojnika ili martolosa i u izmjenjenim uvjetima praktično bi dovelo do toga da bi ovi kanuni bili nadređeni osnovnim principima šerijatskog prava. Jer, sada imamo brojne skupine Vlaha koji su postali zemljoradničko, sjedilačko stanovništvo. Također, dobar dio vlašskog stanovništva sada je ostao u unutrašnjosti Carstva gdje više ne postoje posebni uvjeti pograničnog sandžaka. Nemogućnost stalnog i stabilnog privređivanja najvjerovatnije je bila razlogom što je oporezivanje po vlaškom običaju ponovo uvedeno u bosanskom sandžaku i u drugim pograničnim sandžacima (Klis, Požega), budući da se najveći dio Vlaha nalazio upravo u pograničnim područjima. Ovakav način oporezivanja vlašskog stanovništva proveden je i u unutrašnjosti pograničnih sandžaka (npr. u desetak nahija na istočnom dijelu bosanskog sandžaka) jer su zakoni donešeni na nivou sandžaka, nikako manjih teritorijalnih jedinica, kao i zbog činjenice da je u navedenim područjima u cijelosti zadržana unutrašnja organizacija, kao i način života i privređivanja vlaških skupina. Međutim, upadljivo je da je iznos filurije veći što je granica dalje.

Poluvojnički redovi su odredbama o ukidanju ukinute kao organizacija (teşkilât). Međutim, hassa službe (hassa konjušari, sokolari) opstaju na isti način na koji su postojali i ranije i oni su pripadnici spahijske klase. Već smo ranije rekli da vojnike derbendžije polako zamjenjuju pripadnici raje koji vrše tu službu. Odredba o ukidanju najviše i najprije je pogodila one vojnike čiji je status vezan za ratne pohode, a nisu bili precizno vezani za određenu službu. Znatan broj tih "starih vojnika" (voynugān-i qađīm, qađīm voynuklar) i "vojničkih zemljišta" (voynuk yerleri) zatičemo u popisima druge polovice 16. i početkom 17. st. Međutim, uglavnom u rajinskim i, rjeđe, vlaškom statusu.

3. O vlaškom imenu

Od prvih deftera bosanskog sandžaka pa do druge polovice 16. stoljeća, ime *Eflakan* redovno se javlja kao naslov ispred skupina popisanih Vlaha (izuzev kada su u pitanju manje skupine stanovništva koje su usljed određenih okolnosti dobile status filuridžije, tj. oporezovane su po vlaškom zakonu). Ovaj naziv najčešće se javlja u perzijskoj genitivnoj vezi sa rječju džemat (Cemā' āt-i Eflākān-i Nikšik, Cemā' āt-i Eflākān-i Banyani, Cemā' āt-i Eflākān-i qal'a-i Maglay ili Eflākān-i Istriya). Od druge polovice 16. st. vlaško ime nestaje iz popisnih deftera, iako u pograničnim djelovima bosanskog sandžaka i u bosanskom pašaluku uopće imamo brojno stanovništvo u vlaškom statusu, odnosno filuridžije. U defteru bosanskog sandžaka iz 1604. godine vlaško ime stoji kao naslov, odnosno podnaslov (nakon naziva same nahije) samo u nahijama Ras, Vrač, Ostatija i Sjenica. Dakle, u tom popisu Vlasima su nazivani samo stanovnici dijela današnjeg Sandžaka, i Starog Vlaha, odnosno planinskih predjela Pešteri, Golije i Starog Vlaha. To što defteri jedno vrijeme dosljedno nazivaju Vlasima najveći dio filuridžija, da bi se kasnije to ime izgubilo, može prije sve-

ga da znači stapanje vlašskog sa ostalim stanovništvom i njegovu potpunu sedentarizaciju. Upadljivo je da vlašskog imena nema u krajevima u kojima ono nije zatečeno nego je doseljeno.

Među filuridžijama, odnosno uživaocima baština pod filurijom u pograničnom dijelu bosanskog sandžaka, ima i građana obližnjih gradova, a i onih koji su od države kupili tapije na takve baštine. Naziv eflak, ako izuzmemo popisne deftere, najčešće s javljao u zakonskim tekstovima u sintagmi '*âdet-i eflâkiyye* (vlaški običaj ili vlaški zakon) u kontekstu primjene ovakvog načina opozivanja, odnosno vlašskog stanovništva na određene skupine stanovništva.

Upravo u slučaju Vlaha vidljivo je prekinuće procesa nestajanja i ograničavanja običajnog prava koje je posljedica osmanskih osvajanja. Vlasima, odnosno njihovim starješinama pod osmanskom vlašću, ostavljen je visok stupanj unutrašnje samouprave. Međutim, Osmanlije su istovremeno uspjele da velike mase tih gotovo hermetički zatvorenih stočarskih zajednica premjeste u sjeverne, nizinske dijelove Balkana, odakle su se oni dalje selili u Austriju, sve do današnje Slovenije, gdje su se nužno uklapali u nove uslove života.

Na kraju, recimo da se rješenje sa velikim i malim slovom pokazalo neprikladnim, pogotovo kad je osmanistima poznato i drugo rješenje: Vlasi-filuridžije (naravno, u zavisnosti od vremena i prostora). Ovakvo rješenje ne treba odbaciti pogotovo imajući u vidu perfekciju koju je dostigla osmanska administracija kao jedna od najvećih tekovina osmanske države i općeprihvaćenu vjerodostojnost osmanskih deftera kao historijskih izvora. Jer, ono stanovništvo koje su Osmanlije nazivali Vlasima imalo je sasvim određene osobine: posebnu unutrašnju organizaciju (vidljivu u izvorima), tradicionalni način stočarenja, i na koncu, ograničenu teritorijalnu rasprostranjenost. Iz sličnih razloga naši historičari osmanskog perioda ime jednog drugog stočarskog naroda-Juruka, pišu isključivo velikim slovom.

4. Vlasi u bosanskom sandžaku

I prije osvojenja bosanske države od strane Osmanlija u nekim njenim krajevima bilo je Vlaha. To se prije svega odnosi na Hercegovinu, zatim na područja kasnijih nahija Sjenica, Ras, Barče, Birač, Osat i starovlaških nahija, odnosno na južne, jugoistočne i istočne dijelove srednjovjekovne Bosne. To su ujedno i područja rasprostranjenosti srednjovjekovnih Vlaha koja se i inače poklapaju sa protezanjem Dinarida (od Istre, preko Like i dalmatinskog zaleđa, zatim Hecegovine, do Sandžaka i Starog Vlaha). U najranijem poznatom osmanskom popisu bosanskog sandžaka, sumarnom defteru iz 1469. godine popisano je i nekoliko vlaških skupina.¹¹ Najveći dio Vlaha popisano je pod naslovom

11. *Sumarni popis bosanskog sandžaka iz 1469. godine*. Istanbul, Belediye Kütüphanesi, No 0-76. Fotokopije: Orientalni institut u Sarajevu (dalje: OIS), No 216.

Vlasi Sjenice, drugo ime Barče i Vlasi vilajeta Hersek. Već u samom naslovu Vlasi Sjenice, drugo ime Barče javljaju se imena dviju kasnijih nahija, a u sadržaju tog popisa javljaju se sela koja se nalaze na područjima kasnijih nahija Ras, Ostatija, Moravica i Osat. Drugo, u ovom popisu popisana su samo sela sa stanovništvom u vlaškom statusu, dakle vlaške skupine koje su već teritorijalizirane, što ukazuje na to da svi Vlasi najvjerovatnije nisu bili ni popisani. U ovom defteru nema nikakvih podataka o prelaženju na islam vlaškom stanovništvu. Sljedeći popis-sumarni defter bosanskog sandžaka iz 1485. god. sadrži znatno veći broj vlaških skupina, popisanih bilo po selima bilo po džematima, ili kao što je to slučaj sa zborničkim Vlasima, i po selima i po džematima.¹² Naročito dobar pregled može se dobiti uvidom u najraniji poznati opširni defter bosanskog sandžaka iz 1489. god.¹³ Po broju popisanih vlaških skupina ovaj defter se bitno ne razlikuje od sumarnog deftera iz 1485. godine. Razlika između ova dva deftera sastoji se u tome što su pojedine vlaške skupine, kao npr. dvije najbrojnije: Banjani i Vlasi Kraljeve zemlje u prvom defteru popisani na području Zemlje Pavlovića, odnosno u Birču, tj. oblasti Kovačevića, a u drugom, onom iz 1489. godine na području nahije tvrđave Maglaj. Kretanje Vlaha Banjana utvrdio je Adem Handžić u studiji o migracionim procesima na području srednjeg toka rijeke Bosne, skrenuvši time pažnju na mogućnost praćenja migracionih kretanja putem komparacije podataka iz popisnih deftera.¹⁴

U popisu iz 1489. god. postoji 11 stavki, odnosno podnaslova pod kojima je popisano stanovništvo u vlaškom statusu. Najveći broj Vlaha je doseljen, o čemu govore bilješke uz pojedine skupine. Ovakve bilješke stoje uz Vlahe tvrđave Maglaj (tri skupine Vlaha sa ukupno 755 domaćinstava i 123 neoženjena), zatim uz Vlahe nahije Brod, nastanjene u 4 sela. Od ostalih skupina najbrojniji su Vlasi iz hasa zborničkog sandžakbega, kojih je bilo 40 džemata nastanjenih u 40 sela. Slijedeća brojnija skupina su Vlasi iz nahije Zemlja Pavlovića, tj. džemat Vlaha Barče naseljeni u 15 sela (165 popisanih). Budući da se ova skupina javlja od prvog popisa i to uvijek popisana po selima, očigledno je da je ovo područje i od ranije vlaško. Naročito je zanimljiv džemat Vlaha nahije Nikšić, upisan u okviru zemeta Jeleč. Naime, iako se po toponimima dade zaključiti da je upisivanje ovih Vlaha na teritoriji bosanskog sandžaka privremenog karaktera, jer su popisani dijelovi zapravo dio hercegovačkog sandžaka, te sa gledišta istraživanja Vlaha bosanskog sandžaka ne bi bili relevantni, ipak postoji jedna bitna pojedinost vezana za ove Vlahe. Radi se o tome da uz njih stoji bilješka *qadīmī sipahiler*. Slična bilješka stoji u defteru iz

12. *Sumarni popis Bosanskog sandžaka iz 1485.* Istanbul Başbakanlık Arsivi (dalje: BBA), Tapu Defterleri (dalje:TD) No 18. Fotokopije: OIS, No.69.

13. *Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1489. godine.* Istanbul, BBA, TD, No 24. Fotokopije: OIS, No 62.

14. Handžić, Adem: O kretanju stanovništva u regionu srednjeg toka Bosne (međuprostor Maglaj-Doboj-Tešanj) od druge polovine XV do kraja XVI st. In: Migracije i Bosna i Hercegovina. Sarajevo, 1990, pp. 57-66.

1469. za 144 stanovnika nahija Ras, Jeleč, Vrač i Sjenica. Međutim, teško je utvrditi kakve su to "stare spahije" bile jer se oni u tom popisu vode kao raja. Ovakva se bilješka srazmjerno često javljala i u prvim popisima vojnika, naročito u oblastima današnje južne Makedonije.¹⁵ U tim se popisima za vojnike također kaže da su "stare spahije", s tim što se precizira da su njihovi posjedi baštine, pa se čak daju i podaci o veličini tih baština. Očigledno je da se i kod nikšićkih Vlaha i kod vojnika radi o slobodnim baštinama, neopterećenim nametima.

Sve dosad nabrojane skupine Vlaha u defteru iz 1489. god., dakle tri skupine maglajskih Vlaha, zvojnički Vlasi, Vlasi nahije Brod, Zemlje Pavlovića i nikšićki Vlasi su kao takve, dakle vlaške, i naslovljene. Međutim, u ovom defteru su popisane još četiri skupine stanovništva u vlaškom statusu, dakle filuridžija, koje nisu naslovljene kao vlaške. Radi se o stanovništvu koje je vlaški status dobilo sticajem različitih okolnosti. To su stanovnici Travnika, Livna, nahije Kamenica i jedan dio stanovnika u zeametu Višegrad. Uglavnom, radi se o tome da su mjesta bila opustjela, a u slučaju Travnika i okolice i sela u nahiji Kamenica i izloženi napadima odmetnika, te je odlučeno da oni koji tu stanuju daju samo filuriju. U slučaju Livna čak se navodi da tko god se naseli u tom mjestu prve tri godine neće plaćati ništa, a nakon tri godine davaće filuriju. Zanimljivo je da su izbjegli građani Travnika koji su se vratili u grad plaćali filuriju čak i ako su bili muslimani. Istina, umanjen iznos jednak onom koji su plaćali neoženjeni kršćani. Treba reći da se ovdje radi o filuriji kao o zamjeni za rajinske dažbine, o jednoj vrsti davanja odsjekom, jer stanovnici navedenih područja nisu bili u stanju da privređuju na zemljama koje su uživali.

Nisu sve vlaške skupine u popisu iz 1489. god. bile u sastavu sultanskog, odnosno hasa sandžakbega. Bilo ih je u okviru zeameta, pa čak i timara. U sastavu zeameta, odnosno timara, uglavnom su manje skupine Vlaha (izuzev Vlaha Barče) okružene teritorijama u sastavu spahijskih lena. Drugi razlog tome je privremenost administrativne podjele i privremenost raspodjele lena. Već od sljedećeg popisa Vlasi su redovito u sastavu sultanskog, odnosno hasa sandžakbega.

U ovo vrijeme izuzetno su rijetki prelazi na islam među Vlasima. Od ukupno 1764 popisana domaćinstva i 310 neoženjenih svega njih 30 ili 1,5 % je muslimana, uglavnom novih. Međutim, kada su Vlasi u pitanju podaci o prelaženju na islam neće izgledati bitno drukčije ni u 16. i 17. st. Ovo se, naravno, odnosi na bosanski sandžak, a ne i na susjedne sandžake, kliški, a naročito hercegovački, gdje je situacija bila bitno drukčija.

15. Inalcik, Halil: Fatih devri uzerinde tetkikler ve vesikalar. Türk Tarih Kurumu yayinlari, XI dizi-Sa. 6 a. Ankara, 1987. p. 151, 174.

Ercan, Zavuz: Osmanli Imparatorlugunda Bulgarlar ve Voynuklar. Türk Tarih Kurumu yayinlari, VII Dizi -Sa. 88. Ankara, 1986. p. 3.

U sumarnom defteru bosanskog sandžaka iz 1516. god. u hasu sultana Vlasi su popisani u 7 nahija, a u hasu sandžakbega u 15 nahija, što znači da je u odnosu na popis iz 1485. godine udvostručen broj nahija, odnosno vlaških skupina.¹⁶ Pojava novih nahija uglavnom znači reorganizaciju postojećih. To bi se najvećim dijelom moglo reći i za vlaške skupine. U sultanovom hasu, pored Vlaha nahije Brod i Barče-koji su se pojavljivali i u prethodnim popisima, sada su popisani i Vlasi nahije Vrbanja, Osat, Priboy, Ostatija i Radohna. Osim Vrbanje, sve spomenute nahije pripadaju poručju na kojem su u popisu iz 1469. bili popisani Vlasi Sjenice ili Barče, dakle autohtonom vlaškom području. Kada je u pitanju nahija Vrbanja očigledno se radi o onom dijelu maglajskih Vlaha koji su u maglajskoj nahiji bili popisani 1489. god., a u ovom popisu nedostaju. Dio tih Vlaha vjerovanto su i oni popisani u novim nahijama: Ozren, Trebetin i Usora koji su popisani u okviru sandžakbegovog hasa. Pored već poznatih filuridžija u gradu Travniku i Livnu, i nahiji Kamenica, i Vlaha u Maglaju, Birču i nahiji Nikšić, u sandžakbegovom hasu su popisani još i Vlasi starovlaških nahija Moravica, Bobolj i Banja, dakle opet već popisivanih područja. U ovom defteru prvi put su popisane nahije Kupres, Blegrad (Glamoč) i Uskoplje. Vlasi su na ovom području također prvi put popisani i has su sandžakbega. Lako je moguće da se ovdje radi o hercegovačkim Vlasima, ali ne treba odbaciti mogućnost da se radi o starijim vlaškim skupinama na ovom području. Svakako, i jednu i drugu pretpostavku treba potkrijepiti daljim istraživanjima izvora. U svih 22 nahija ukupno ima 4943 popisana vlaška domaćinstva i 1413 neoženjenih. Od toga broja muslimana, većinom novih, bilo je 190 i 40 neoženjenih, što u procentu iznosi oko 4 %. Ovakva rasprostranjenost Vlaha u bosanskom sandžaku uglavnom se održala kroz čitavo 16.st. s tim što se Vlasi i dalje sele u pravcu širenja sandžaka, prema zapadu. Vlasi su u bosanskom sandžaku popisivani odvojeno čak i u popisu iz 1528-30. god., iako je tada poseban status Vlaha bio ukinut.¹⁷

Sliku rasprostranjenosti i organizacije Vlaha, odnosno filuridžija, kao i pitanje njihovog prelaženja na islam završićemo prikazom opširnog deftera bosanskog sandžaka iz 1604. god., posljednjeg poznatog popisa ove vrste.¹⁸ Krajeve naseljene stanovništvom u vlaškom statusu možemo podijeliti u tri cjeline: stara vlaška područja na istoku sandžaka, područja prvih vlaških doseljenja sa širim pojasom bosanske Posavine i na kraju pogranične nahije na zapadu sandžaka (onaj dio današnje Bosanske krajine koji se nalazio u bosanskom sandžaku). Dok je u nahijama na istoku bosanskog sandžaka filurija iznosila 315 akči, njen iznos u područjima prvih vlaških doseljenja i u Posavini kreće se

16. *Sumarni defter Bosanskog sandžaka iz 1516. godine.* Istanbul, BBA, TD No 56, Fotokopije: OIS No 63.

17. *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1528-30. godine.* Istanbul, BBA, TD No 157, Fotokopije: OIS No 65.

18. *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine.* Ankara, Tapu ve Kadastro Genel Mudurlugu, TD 477, 478, 479. Fotokopije: OIS No 203,204, 205. Za potrebe ove studije koristila sam neobjavljeni prijevod koji su sačinili Handžić A. , Kupusović A. i Buzov S.

između 250 akči, koliko su plaćali filuridžije u Maglaju, Trebetinu, Tešnju i Kotoru, do 280 akči u ostalih 12 nahija u koje ubrajamo i filuridžije u nahiji Visoko i Lašva. Na koncu, filurija u pograničnim nahijama je daleko manja i iznosi 150 akči, a u Kostajnici čak samo 100 akči. Za područja na istoku sandžaka može se reći da imaju znatno očuvaniju vlašku organizaciju od ostalih područja. Gotovo je redovita oznaka pripadnosti sela određenom džematu. Također su gotovo redovito upisani primićuri kao starješine sela, a nisu rijetki ni lagatori. U nahiji Ostatija i Barče 20 sela pripadaju džematu kneza Matijaša Jankovog, zatim u nahiji Sjenica 5 sela su džemat kneza Vuka, sina Radakovog, u nahiji Barče 4 sela su džemat kneza Gojka Ivaniševog, u nahiji Moravica 4 sela su džemat kneza Gojka Herakovog, a 6 sela su džemat kneza Nenada Manojlovo. Pored spomenutih, u 11 nahija istočnog dijela bosanskog sandžaka bilo je još 47 knezova. Knezovi su, u manjem ili većem broju, zastupljeni i među filuridžijskim stanovništvom ostalog dijela sandžaka. Međutim, u preostalim 25 nahija zabilježen je svega 1 primićur i dva lagatora.

Od ukupno 55 nahija, koliko ih je imao bosanski sandžak 1604. godine, u 36 nahija je popisano filuridžijsko stanovništvo, a od ovog broja čak 15 nahija je bilo naseljeno isključivo ovakvim stanovništvom. Ranije je već rečeno da u ovom popisu svega četiri nahije pored naslova koji sadrži sam naziv nahije imaju i podnaslov Vlasi (Eflakan). Ukupan broj popisanih filuridžijskih i vlaških domaćinstava sandžaka u odnosu na ukupan broj domaćinstava u sandžaku uopće, izražen u postocima čini 19 %. Filuridžije su naseljavali varoši ukupno dvadeset i jednog gradskog naselja. Od ostalih popisanih jedinica naseljenih filuridžijama bilo je 506 sela, 90 mezri, 32 čifluka i zemina, 85 dijelova sela i mahala i 32 naslova vojnuci, tj. vojnučka sela ili dijelovi sela naseljeni vojnicima u vlaškom statusu. Svi ovi vojnuci-filuridžije bili su naseljeni u istočnom dijelu sandžaka. Bilješka o prelasku vojnika u vlaški status na ovom području, odnosno u varošima Skender-bega, Junus-paše i Firuz-bega data je još 1542. godine u kanun-nami bosanskog sandžaka.¹⁹ Iako se ova odredba o prelasku vojnika u filuridžije ne odnosi na sve one vojnike koje u popisu zatičemo kao filuridžije, ona vremenski određuje prelazak vojnika u vlaški status na ovom području. Izuzev ovih vojnika u vlaškom statusu, vojnuci popisani u popisu iz 1604. god. su u rajinskom statusu. Među naseljima sa filuridžijskim stanovništvom u ovom defteru 39 naselja je imalo status derbenda, od čega čak osamnaest u nahiji Birač, tako da se slijedeći ova naselja može trasirati pravac puta koji je vodio kroz ovu nahiju. Ukupan broj filuridžijskih domaćinstava u popisu iz 1604. god. iznosi 12.324, a od toga broja svega 14 % bilo je muslimanskih. Međutim, ovaj postotak se ne može sasvim uzeti kao podatak o njihovoj islamizaciji. Jer, baštine pod filurijom vrlo često su držali razni zvaničnici-nosioci administrativne

19. *Kanun-nama bosanskog sandžaka iz 1542. godine*. Preveo Šabanović Hazim. In: *Kanuni i knanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*. Orijentalni institut, Sarajevo 1957, p. 62, 67.

vlasti u sandžaku, spahije, ulema, zanatlije iz gradova, pripadnici plaćenih vojničkih redova i drugi.

U ovom radu nije posebno razmatrano pitanje vjeroispovijesti vlašskog, odnosno filuridžijskog stanovništva bosanskog sandžaka, izuzev što su dati podaci o njihovom prelasku na islam koje sadrže dafteri. Prvi razlog je već poznat: osmanski izvori ne nude takve podatke. Kod vlašskog, odnosno filuridžijskog stanovništva nije data čak ni ona uobičajena podjela na muslimane i kršćane koja se inače redovito navodi, jer za to nije bilo ni potrebe. Naime, i jedni i drugi su plaćali filuriju. Drugo: radi se o jednoj problematici koja bi pretpostavljala daleko širi pristup i korišćenje i komparativno izučavanje izvora različite provincije. Naznake slike religioznosti filuridžijskog stanovništva bosanskog sandžaka početkom 17. st. mogu se dobiti ako se navede podatak da je 1604. god. među ovim stanovništvom živjelo, odnosno uživalo baštine, pedeset popova i sedam kaluđera. Treba, međutim, napomenuti da sama riječ pop u principu nije velike koristi za utvrđivanje vjeroispovijesti stanovništva među kojim je pop upisan, ukoliko ne postoje i drugi pokazatelji. Nadalje, pravoslavne crkve i manastiri su na području naseljenom filuridžijama i Vlasima uživali 3,3 mezre, 12 baština i 3 zemina. Radi se o manastirima Mileševo, Gostović, Sveti Jovan i crkvama Moštanica, Papratna, Lomnica, Sv. Nikola, Dobrun i Kruševo. Na samom području naseljenom filuridžijama nalaze se manastir sv. Nikole u Banji u nahiji Banja i manastir Zalužje i Gomionica u nahiji Zmijanje.

Generalno se može reći da je filuridžijsko stanovništvo bosanskog sandžaka početkom 17. st. bilo pravoslavne vjeroispovijesti. Međutim, u budućim studijama koje bi se bavile problemom vjeroispovijesti trebalo bi posebno obratiti pažnju na ona područja gdje je islamizacija bila zamjetnija (Maglaj, Trebetin, Jajce, Osat, Visoko) kao i na pogranična područja sandžaka gdje su filurijske baštine uživali i došljaci-kršćani i muslimani, kao i zatečeno stanovništvo budući da je ovakav način oporezivanja bio najpogodniji za pogranične uslove privređivanja.

VLASI U BOSANSKOM SANDŽAKU I ISLAMIZACIJA

R e z i m e

Pored osvrta na brojnu zastupljenost Vlaha među stanovnicima bosanskog sandžaka od osvjena Bosne pa do početka 17. stoljeća i stupanj islamizacije ovog stanovništva u ovom radu je dat i pregled njihove rasprostranjenosti u bosanskom sandžaku u navedenom vremenu na osnovu podataka iz osmanskih popisnih deftera. Budući da je tema Vlaha u osmanističkoj literaturi, pa i u historiografskoj literaturi općenito, nedovoljno i najčešće samo uzgredno obrađivana u ovom radu su u nekoliko kraćih poglavlja obrađeni neki osnovni problemi vezani za Vlahe kao što je pitanje njihovog pravnog statusa, pitanje

ukinuća i ponovnog uvođenja vlašskog statusa od strane osmanskih vlasti u bosanskom sandžaku, kao i vrlo važno pitanje vlašskog imena u osmanskim izvorima i u suvremenoj historiografiji koje je u uskoj vezi sa njihovim definitivnim stapanjem sa ostalim stanovništvom, što je opet u uskoj vezi sa njihovim napuštanjem postojbine u dinarskom pojasu.

VLACHS IN BOSNIAN SANJAK AND THE PROCESS
OF ISLAMIZATION

S u m m a r y

Apart from the statistics concerning Vlachs in Bosnian Sanjak during the period from the conquest of Bosnia to the beginning of the 17th century, and the data dealing with the extent of islamization among them, this paper also presents survey of their diffusion in Bosnian Sanjak during the mentioned period. The survey is given on the basis of Ottoman cadastral registers. The question of Vlachs has been treated insufficiently and more often marginally by the scientific literature about the period of Ottoman rule, and by the historiographic literature in general. For that reason the present paper treats some of the main problems concerning Vlachs, such as the questions: of their legal status, of abolition and re-introduction of their status by Ottoman government in Bosnian Sanjak, as well as the important question dealing with their name used by Ottoman sources and modern historiography, which is closely connected with their final integration with the rest of the population, and which, on the other side, is closely connected with their departure from their homeland in Dinaric area.